

ПИТАННЯ КЛАСИФІКАЦІЇ НЕДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ

Напередодні 60-ї річниці Загальної декларації прав людини доцільним є звернення до проблем зобов'язального права. Низка статей декларації закріплює приватні права людини. Зокрема, ст. 17 передбачає, що кожен має право володіти майном як одноособово, так і спільно з іншими, а ст. 22 закріплює право людини на вільний розвиток в економічній сфері [8, с. 8, 9]. Реалізація зазначених прав неможлива без їх належного врегулювання в національному законодавстві. У даному разі йдеться саме про зобов'язальне право, яке регламентує динаміку майнових відносин, а також визначає правові моделі поведінки особистості в приватно-правовій царині. У Цивільному кодексі України вперше в книзі «Зобов'язальне право» разом з підрозділом «Договірні зобов'язання» виділено й підрозділ «Недоговірні зобов'язання», який містить норми, присвячені окремим видам таких зобов'язань. Для ефективного їх застосування, відокремлення одного правового інституту від іншо-

го необхідна систематична класифікація недоговірних зобов'язань. Вирішення цього питання ускладнюється тим, що, на відміну від зобов'язань договірних, які підставою виникнення мають договір, зобов'язання недоговірні породжуються різноманітними юридичними фактами за межами останнього. Серед них особливе місце посідає односторонній правочин як вираження волі однієї сторони (одного чи декількох суб'єктів права).

За влучною констатацією Р. Ієрінга, за допомогою систематичної класифікації матеріал кожної науки розподіляється не лише за місцем його знаходження, а й з певних міркувань за доцільністю його зазначення окремими деталями, щоб його можна було знову легко знаходити. Така систематична класифікація містить у собі (часто у формі таблиці) відомості про те, чим дійсно кожен предмет або поняття пов'язується з усім організмом даної науки, тобто є родовідним древом понять [13, с. 335].

Проблему класифікації не-

договірних зобов'язань у науці цивільного права України не можна вважати вирішеною, хоча вона постійно повертає до себе погляди вчених. Так, Р.О. Стефанчук і С.В. Нижний при побудові системи зобов'язального права віднесли зобов'язання з односторонніх правочинів до договірних, а серед недоговірних зазначили зобов'язання: (а) по рятуванню здоров'я й життя фізичної особи, (б) зі створення загрози життю, здоров'ю людини й майну особи фізичної або юридичної, (в) деліктні й (г) кондиційні зобов'язання [17, с. 189]. В.М. Самойленко не наводить переліку класифікаційних груп усіх недоговірних зобов'язань, а вказує серед підстав їх виникнення як односторонню волю їх учасників (публічну обіцянку винагороди, вчинення дій у майнових інтересах іншої особи без її доручення), так і настання юридичних фактів, передбачених законом. До останніх він відносить так звані охоронювальні зобов'язання рятування здоров'я й життя фізичної особи, майна фізичної або юридичної особи, створення загрози життю, здоров'ю, майну фізичної або юридичної особи, з відшкодування шкоди, набуття й збереження майна без достатньої правової підстави [12, с. 355]. Є.О. Мічурін систему зобов'язального права поділяє на загальну і спеціальну частини; другу – на зобов'язання договірні

й недоговірні. Стосовно недоговірних він обмежується переліком зобов'язань, урегульованих у ЦК України без їх групування. При класифікації зобов'язань залежно від підстав виникнення вчений називає недоговірні як засновані на заподіянні шкоди іншій особі, збереженні майна за рахунок іншої особи без достатньої правової підстави тощо, але зовсім не просувається далі [16, с. 150, 151]. Є.О. Харитонов і О.І. Харитонова не перелічують в одній класифікації види недоговірних зобов'язань, але окремо висвітлюють недоговірні регулятивні зобов'язання (внаслідок одностороннього правочину – рятування життя, здоров'я, майна фізичної і юридичної особи та ін.), розглядають охоронні недоговірні правовідносини. Останні, на їх думку, виникають у випадку порушення так званих абсолютних цивільних прав і невиконання загальнообов'язку не завдавати шкоди цивільним правам та інтересам іншої особи. До них вони відносять зобов'язання: (а) з відшкодування шкоди; (б) із захисту від створення загрози життю, здоров'ю, майну фізичної або юридичної особи; (в) що виникають внаслідок безпідставного збагачення [15, с. 285-295].

Підводячи підсумок аналізу розробки питання, наголошуємо на тому, що в цивільному праві бракує суцільної класифікації не-

договірних зобов'язань. Саме завдання розібратися з цією прогалиною в ньому й має на меті дана стаття.

Класифікації недоговоріних зобов'язань загалом приділяється менше уваги, ніж класифікації договірних. Цікаво, що таке становище притаманне й російській цивілістиці. Один з її представників Є.А. Суханов підкреслює, що менш ретельно систематизуються недоговоріні (правоохоронні) зобов'язання, серед яких виділяються 2 типи – деліктні і зобов'язання з безпідставного збагачення [7, с. 22]. М.Д. Єгоров в недоговоріних зобов'язаннях виокремлює теж 2 групи – зобов'язання з односторонніх правочинів та охоронні [6, с. 576]. Що ж стосується точки зору Є.А. Суханова, то треба враховувати, що за підставами виникнення зобов'язань учений поділяє їх на 3 групи (зобов'язання (а) з договорів та інших правочинів, (б) з неправомірних дій, (в) з інших юридичних фактів), хоча вони в ЦК України поділяються на 2 групи, як це робимо ми. Класифікація, наведена М.Д. Єгоровим, на нашу думку, має певні недоліки. По-перше, його класифікаційні групи різнопорядкові: перша вказує на підставу виникнення зобов'язання – односторонній правочин, друга свідчить про функціональне його призначення. По-друге, цілком очевидно, що регулятивні

недоговірні зобов'язання не вичерпуються лише тими, що виникають з односторонніх правочинів, тому що їх підставами можуть бути ще й адміністративні акти, юридичні вчинки.

Є.О. Харитонов і Н.О. Саніахметова поділяють недоговоріні зобов'язання на ті, які виникають внаслідок правомірних дій, і ті, що з'являються через правопорушення. Правомірними діями можуть бути односторонні правочини, юридичні вчинки, акти цивільного стану. Наприклад, рятування майна, життя і здоров'я громадян, ведіння справ без доручення, публічна обіцянка винагороди, укладення шлюбу тощо (глави 78-80 ЦК України та ін.). Правопорушення породжують зобов'язання створення загрози життю, здоров'ю людини, майну фізичної або юридичної особи, завдання шкоди, безпідставного збагачення тощо (глави 81-83 ЦК України) [14, с. 415]. Так вважає й М.М. Сібільов, на думку якого недоговоріне зобов'язання виникає на підставі або правомірних дій особи (правочинів чи юридичних вчинків), або неправомірних, наслідки за якими настають незалежно або навіть всупереч волі цих осіб [19, с. 7].

Найбільше число критеріїв класифікації недоговоріних зобов'язань запропонував російський цивіліст А.М. Михайлич: (1) їх зв'язок з договорами, (2) об'єкти

правової охорони, (3) підстави виникнення, (4) характер дії (бездіяльності), (5) суб'єктний склад, (6) функціонально-цільове призначення зобов'язань [20, с. 28-31].

Вважаємо, що для класифікації недоговірних зобов'язань доцільно використати підхід тих правників, які ведуть мову про поділ цивільних правовідносин на охоронні та регулятивні. Подібний науковий погляд має своїм підґрунтям загальнотеоретичне вчення про такий поділ правових норм на регулятивні й охоронні, а також цивілістичне уявлення про 2 основні функції цивільного права під цією ж назвою.

С.С. Алексєєв усі норми права поділяє на регулятивні і правоохоронні. На його думку, до перших належать приписи позитивного регулювання (зобов'язуючі, уповноважуючі, заборонні), що забезпечують установлення певної поведінки шляхом надання учасникам суспільних відносин суб'єктивних прав і покладення на них позитивних суб'єктивних обов'язків; до правоохоронних – приписи, спрямовані на визначення поведінки суб'єктів шляхом регламентації механізмів державно-примусового впливу у формі санкцій, їх підстав, характеру, обсягу [1, с. 102-110]. Такої ж думки й теоретики права – В.Д. Ткаченко й І.В. Яковюк, які залежно від функціональної спрямованості

поділяють норми права на регулятивні (правоустановчі) та правоохоронні [9, с. 228].

Серед основних функцій цивільного права, як правило, виділяють регулятивну й охоронну. На думку Д.В. Бобрової, врегулювання нових сфер суспільних відносин, а значить, і впровадження нових інститутів недоговірних зобов'язань свідчать про розширення галузі застосування регулятивної й охоронної функцій цивільного права [3, с. 95]. Суть першої полягає в тому, що нею охоплюються відносини, які виникають з актів правомірної, дозволеної і, як правило, соціально корисної діяльності суб'єктів цивільного права; суть другої вбачається в тому, що вона забезпечує юридичну можливість захисту порушених суб'єктивних майнових чи особистих прав і сприяє їх певній нормалізації [18, с. 19]. З огляду на якісну різноманітність недоговірних зобов'язань класифікувати їх на регулятивні й охоронні вперше запропонував російський цивіліст В.А. Носов [11, с. 14].

Таку ж класифікацію сприйняли й сучасні українські цивілісти, які досліджують окремі види недоговірних зобов'язань [2, с. 7]. Зокрема, М.М. Сібільов теж називає 2 групи недоговірних зобов'язань – регулятивну й охоронну і проводить поділ останньої на декілька видів. Це зобов'язання: (а) з відшкодування шкоди, (б) зі

створення загрози життю, здоров'ю, майну фізичної або майну юридичної особи, (в) з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави. Зобов'язання з відшкодування шкоди науковець поділяє на такі підвиди, як зобов'язання з відшкодування шкоди, завданої: (а) в разі здійснення особою права на самозахист, (б) органом державної влади, органом влади АРК або органом місцевого самоврядування, (в) незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу дізнання, попереднього (досудового) слідства, прокуратури або суду, (г) малолітньою або неповнолітньою особою, (д) джерелом підвищеної небезпеки, (е) в результаті такої шкоди особа стала калікою, їй ушкоджено здоров'я або спричинена смерть [19, с. 13].

Аналізуючи ЦК Російської Федерації, М.М. Голованов вирізняє 5 видів недоговірних зобов'язань, що виникають: (а) з односторонніх вольових актів (публічний конкурс, публічна обіцянка винагороди, публічні торги); (б) із судових рішень, що встановлюють цивільні права й обов'язки; (в) з актів державних органів та органів місцевого самоврядування; (г) внаслідок завдання шкоди, безпідставного збагачення; (д) внаслідок подій, з якими закон пов'язує настання цивільно-правових наслідків [4, с. 13].

З нашого погляду, найбільш прийнятний вигляд має класифікація недоговірних зобов'язань, що містять 2 групи – регулятивні й охоронні.

До регулятивних належать зобов'язання, що виникають з односторонніх правочинів, актів публічної влади та юридичних вчинків. У свою чергу, цей вид поділяється на підвиди. Серед зобов'язань, що виникають на підставі односторонніх правочинів, вирізняють зобов'язання з публічної обіцянки винагороди, заповідального відказу й заповідального покладення в спадковому праві, вчинення юридичних дій у майнових інтересах іншої особи без її доручення. Зобов'язання з публічної обіцянки винагороди існує у 2-х формах; це публічна обіцянка винагороди без оголошення конкурсу і за результатами останнього. До зобов'язань, що впливають з актів публічної влади, відносять зобов'язання, що стосуються безпосередньо актів цивільного законодавства [20, с. 16] і рішення суду й адміністративних актів. Із юридичних вчинків виникають зобов'язання щодо вчинення дій у майнових інтересах іншої особи без її доручення, із знайдення загубленої речі, затримання бездоглядної тварини.

До охоронних належать зобов'язання по відшкодуванню шкоди – матеріальної й моральної, по

усуненню загрози життю, здоров'ю, майну фізичної особи або майну юридичної особи, з набуття збереження майна без достатньої правової підстави, а також, що виникають у зв'язку з порушенням особистих прав, пов'язаних з творчою діяльністю.

Недоговірні регулятивні зобов'язання можуть бути класифіковані також залежно від мети, яку ставить перед собою особа, яка вчиняє односторонню дію. На нашу думку, вони можуть бути поділені на зобов'язання: (а) з

публічної обіцянки винагороди (без оголошення конкурсу або за його результатами); (б) з дій, учинених без відповідних повноважень (у майнових інтересах іншої особи без її доручення, з рятування здоров'я й життя фізичної особи, майна фізичної або юридичної особи); (в) із заповідальних розпоряджень (заповідальний відказ і заповідальне покладення).

У подальшому потребує вирішення питання про вдосконалення класифікації недоговірних охоронних зобов'язань.

- Список літератури:** 1. Алексеев С.С. Структура советского права. – М.: Юрид. лит., 1975. – 263 с. 2. Берестова І.Е. Зобов'язання з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук., Х., 2004. – 20 с. 3. Боброва Д. Недоговірні зобов'язання у проекті Цивільного кодексу України // Укр. право. – 1997. – №1. – С. 95-102. 4. Голованов Н.М. Обязательственное право: Учебник. – СПб.: Питер, 2002. – 448 с. 5. Голубева Н.Ю. Зобов'язання із публічної обіцянки винагороди: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – О., 2005. – 22 с. 6. Гражданское право: Учебник: В 3-х т. – Т. 1. – 6-е изд., перераб. и доп. / Отв. ред. А.П. Сергеев, Ю.К. Толстой. – М.: ТК Велби, Изд-во "Проспект", 2004. – 776 с. 7. Гражданское право: Учебник: В 4-х т. – Т. 3: Обязательственное право: Учебник / Отв. ред. – Е.А. Суханов. – 3-е изд. перераб. и доп. – М.: Волтерс Клувер, 2005. – 800 с. 8. Загальна декларація прав людини. – К.: Укр. правн. фундація; вид-во "Право", 1995. – 12 с. 9. Загальна теорія держави і права: Підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / За ред. М.В. Цейка, В.Д. Ткаченко, О.В. Петришина. – Х.: Право, 2002. – 432 с. 10. Михайлич А.М. Внедоговорные обязательства в советском гражданском праве: Учеб. пособ. – Краснодар, Изд-во Кубан. гос. ун-та, 1982. – 120 с. 11. Носов В.А. Внедоговорные обязательства: Учеб. пособ. – Ярославль, Изд-во Яросл. гос. ун-та, 1987. – 75 с. 12. Самойленко В.М. Цивільне та сімейне право України: Навч. посіб.: Ч. перша. – Вид. 2-ге, перероб. і доп. – Х.: Юрсвіт, 2007. – 460 с. 13. Ієринг Р. Юридическая техника // Избр. труды: В 2-х т. – Т. II. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2006. – 574 с. 14. Харитонов Е.О., Саниахметова Н.А. Гражданское право Украины: Учебник. – Харьков: ООО «Одиссей», 2004. – 960 с. 15. Харитонов Е.О., Харитонов О.І. Цивільні правовідносини: Навч. посіб. – К.: Істина, 2008. – 304 с. 16. Цивільне право України: Альбом схем: Навч. посіб. – Вид. 2-ге, перероб. і доп. / За заг. ред. Є.О. Мічуріна. – Х.: Юрсвіт, 2008. – 352 с. 17. Цивільне право України: Навч. посіб. / За ред. Р.О. Стефанчука. – К.: Наук. думка, Прецедент, 2004. – 448 с. 18. Цивільне право України: Підручник: У 2-х т. – Т.1 / За заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Спасиво-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 480 с. 19. Цивільне право України: Підручник: У 2-х т. – Т.2 / За заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Спасиво-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – Т. 2. – 552 с.

Надійшла до редакції 29.09.2008 р.